

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת דברים, תשס"ג
מספר 507מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

חורבן הבית ומצוות הזיכרון

"אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי" (תה', קל"ז, ה-ו)

ספרי התנ"ך בכלל וחמישה חומשי התורה בפרט חוזרים פעם אחר פעם על הצורך החיוני לזכור את התרחשויות העבר, הן כחוויה דתית והן כגורם מזכך ומגבש של הזהות היהודית. השורש "זכר" עצמו מופיע בתורה בלבד קרוב למאה פעמים, ובתנ"ך כולו הוא מופיע יותר מ-170 פעם.¹ המצוות המרכזיות ביותר ביהדות מצוות על זכירה; התורה מצווה אותנו "זכור את אשר עשה לך עמלק" (דב' כ"ה, יז), ו"זכור את יום השבת לקדשו" (שמ' כ', ז), אבל מצוות הזכירה החשובה ביותר בתורה קשורה ליציאת מצרים, כפי שכתב המהר"ל מפראג: "ראינו ששמה התורה יציאת מצרים יסוד היסודות ושורש הכל. ומצוות הרבה באו בשביל היציאה, שעל ידם יהיה לענינו יסוד הזה ומאצלנו בל ימוט".²

אחד המרכיבים ההכרחיים של מצוות הזכירה היא כמובן החובה של מסירת הזיכרון לדורות הבאים. לכן לא בכדי מצווה התורה: "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר".³

מאז שחרב המקדש בירושלים, המרכז של הווית העם היהודי כולו, נוספה עוד מצוות זיכרון אחת, והיא - לזכור את מהותו של בית המקדש ואת העבודה שהתנהלה בו, ולהתאבל על חורבנו. מצווה זו באה למלא את מקומו של הפולחן שהתנהל במקדש. לכן, את מקום אותן מצוות הקשורות במקדש, שאין עתה אפשרות לקיימן, תפסו מצוות אחרות שמזכירות אותן, כגון התפילות שבאו במקום הקרבנות.⁴ בדרך זו היה אפשר לשמר את מרכזיותו של המקדש בתודעת העם, והחורבן יכול היה להיחשב במשך מאות שנים לאירוע מרכזי בחיי האומה ומרכיב מרכזי בתודעה ההיסטורית הקיבוצית ובגיבוש הזהות של פלגי העם השונים שנמצאו בתפוצות. חז"ל ידעו לקבע את זכרו, בין בהנחיות מעשיות, בין על ידי עדויות כתובות במשנה,

ועל ידי כך לעצב את החיים היהודיים על בסיס שחזור והחייאת זיכרוננו של המקדש בירושלים. כך הפכה המשנה למכשיר החשוב ביותר בזכירת המקדש, בדיוק כפי שהאובליסקים או השערים של הקיסרים מנציחים את מעשיהם.⁵ תפיסה זו, שהמשנה נתחברה בעקבות חורבן הבית וחורבן ביתר, הובעה כבר על ידי רב שרירא גאון באיגרתו המפורסמת: "וכיון דחרב בית

¹ ראה על כך י, ח' ירושלמי, זכור, תל אביב תשמ"ח, עמ' 22.

² ר' יהודה ליוואי בר בצלאל, ספר גבורות השם, פרק שלישי בתחילת הפרק.

³ שמ', י"ג, ח. לזה יש להוסיף את האימרה המפורסמת שבמשנה, פסחים י, ה: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים".

⁴ ברכות כו, ע"ב; וראה גם במדרש שמות רבה, פרשה ל"ח, סימן ד; ואצל מ"א הברמן, על התפילה, לוד תשמ"ז, עמ' 13-14.

⁵ J. Le Goff, History and Memory, New York 1992, p. 58

המקדש ואזלו לביתר, וחרבה נמי ביתר ואיפליגו רבנן לכל צד.⁶ המשנה משחזרת ומשמרת את המנהגים שהיו נוהגים בבית המקדש בירושלים, וכך מורישה את זיכרונם לדורות הבאים.⁷ יתר על כן, המשנה גם מביעה לראשונה את הצער על חורבנו של הבית יחד עם התקווה לבנייתו מחדש, ודוגמאות לכך פזורות לכל אורכו של הטקסט.⁸

חז"ל פיתחו סימנים שונים כדי לשמר את זיכרוננו של המקדש, תפקידו ומרכזיותו במסגרת החיים היהודיים. סימנים אלה מטרתם הייתה להעלות לזיכרון אצל כל יהודי את החורבן במשך כל ימי חייו, ובעצם בכל רגע של היום. כדברי הגמרא: "אמר ר' ישמעאל בן אלישע: מיום שחרב בית המקדש, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ולא לשתות יין, אלא אין גוזרין גזרה על הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה."⁹ בדיוק כשם שעל כל יהודי לזכור את יציאת מצרים כל ימי חייו אפילו פעמיים ביום, כדברי ר' אלעזר בן עזריה במשנה ברכות, כך נקבעו סימנים שיזכירו את חורבן הבית בכל רגע נתון של החיים.¹⁰ אולי הדוגמה הידועה ביותר היא הנוהג של שבירת הכוס בחתונות,¹¹ או ההלכה שרק הערים המוקפות חומה מימי יהושע בן נון רשאיות לחגוג את הפורים ביום ט"ו באדר, דווקא כדי להזכיר את חורבן ירושלים. אפשר להוסיף לזה את כל המנהגים וההלכות הקשורים לתשעה באב, וכל הפיוטים שנתחברו לשם כך במשך הדורות, אולם הסימן שנראה כמשמעותי ביותר הוא חלק הקיר הבלתי-מסויד שיש להשאיר בכל בית יהודי כזכר לחורבן.¹²

סמלים "מנמוטכניים" כגון אלו, הם שיצרו במשך הזמן את הזיכרון הקיבוצי של העם הנמצא בגלות. כדבריו של הלבווקס: "ההיסטוריה היא לא כל העבר, היא רק מה שנשאר מן העבר. לצד היסטוריה כתובה ישנה היסטוריה חיה שנמשכת או מתחדשת במשך הזמן, כל אימת שניתן למצוא מספר גדול של גורמים ישנים, שנעלמו רק לכאורה."¹³

האומנות המיוחדת במינה של יצירת סמלים מנמוטכניים המשמשים אמצעי לזכירת אירועים פותחה כבר בתרבות יוון, והשתייכה באופן מסורתי ללימודי הריטוריקה.¹⁴ אומנות זו פיתחה כללים קבועים וטכניקות במטרה לייצר תמונות ו"אתרים" שניתן למקם בקלות בזיכרון האנושי, ושישמשו אמצעי לזכירת פרטים.¹⁵ מובן כי בתקופה שלפני המצאת הדפוס, זיכרון מיומן היה דבר נחוץ ונחשב ביותר.¹⁶

הזיכרון הקולקטיבי הוא כאמור אחד המרכיבים המרכזיים של הזהות הלאומית, ושל תודעת השייכות של הפרט לקבוצה. במילים אחרות, הזהות של הפרט בקבוצה בנויה, בין היתר, מתודעת העבר המשותף לכל חברי הקבוצה, ומן הזיכרון של אותו עבר. והזיכרון האישי, כפי שהלבוואקס הראה, מעוצב בתוך המסגרת החברתית של הקבוצה ומוסדותיה. לכן, "הזיכרון הקיבוצי אינו בחזקת מטאפורה גרידא, אלא הוא מציאות חברתית שנמסרת ומתקיימת במאמציה המודעים של הקבוצה ועל ידי מוסדותיה."¹⁷ מצד שני, כפי שהאמנזיה היא מפגע בזכרוננו ובנפשו של היחיד, כך איבוד הזיכרון הקולקטיבי אצל העמים יכול לגרום פגיעות בזהות של הקבוצה.¹⁸

⁶ **איגרת רב שרירא גאון**, מהדורת לויין, ירושלים תשל"ב, עמ' 10; וראה גם ח' אלבק, **מבוא למשנה**, תל אביב תשמ"ג, עמ' 66-65.

⁷ דוגמאות למנהגים שהיו נוהגים בירושלים ובמקדש ראה: סוכה ג, יב; ראש השנה ד, ג; ראש השנה ד, ד.
⁸ הבעות של צער ואבל, כגון האמרה: "רבן שמעון בן גמליאל אומר משום רבי יהושע: מיום שחרב בית המקדש, אין יום שאין בו קללה, ולא ירד הטל לברכה, וניטל טעם הפירות. ר' יוסי אומר: אף ניטל שומן הפירות" (סוטה ט, יב); וראה גם שם משנה טו. הבעת תקווה לבנייתו מחדש של המקדש, תענית ד, ח.
⁹ תוספתא מסכת סוטה, מהד' ליברמן, טו, י; בבא בתרא ס, ע"ב, **בית יוסף**, אורח חיים, סימן א אות ב-ג ד"ה "ומ"ש וטוב".

¹⁰ על ההקבלה המעניינת מאוד בין יציאת מצרים ליציאת ירושלים, ראה אצל ירושלמי, **זכור**, עמ' 64-66.
¹¹ המנהג של שבירת הכוס מובא בשולחן ערוך, אבן העזר, סה, ג, כדעתו של הרמ"א בלבד. לעומת זה, מרן המחבר קובע שם (בעקבות הגמרא בבבא בתרא ס, ע"ב) כי "צריך לתת אפר בראש החתן, במקום הנחת תפילין, זכר לאבילות ירושלים".

¹² בבא בתרא ס, ע"ב; **ושולחן ערוך**, אורח חיים תק"ס, א.

¹³ M. Halbwachs, *La memoire collective*, Paris 1997, p. 113

¹⁴ F. Yates, *The Art of Memory*, London 1966

¹⁵ שם עמ' 6.

¹⁶ שם עמ' 11.

¹⁷ ירושלמי, **זכור**, עמ' 18.

¹⁸ Le Goff, *History and Memory*, p. 53

הזיכרון הקיבוצי היהודי מורכב בין היתר, משחזור החוויה החיובית של יציאת מצרים בליל הסדר מחד, ומאידך גיסא גם משחזור החוויה השלילית של היציאה מירושלים ביום ט' באב.¹⁹ כך, על ידי שמירתו בזיכרון, בכל האמצעים שהוזכרו לעיל, הפך החורבן, בדיוק כמו יציאת מצרים, מאירוע חד-פעמי לאירוע אקטואלי.

ד"ר יעקב לאטס
המרכז ללימודי יסוד ביהדות

¹⁹ ירושלמי, זכור, עמ' 65.